

УДК 929 Дстлов:[061.2:63](477)»

**ОБРАЗ ПРЕДСТАВНИКА
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА
НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ
К. ДЕТЛОВА (ДР. ПОЛ. XIX СТ.)**

**THE IMAGE OF REPRESENTATIVE
OF THE AGRICULTURAL SOCIETY ON THE
EXAMPLE OF LIFE AND WORK OF K. DETLOV
(SECOND HALF OF THE XIXTH CENTURY)**

Лисенко М. С.,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії і культурології, Харківський
національний університет міського господарства
ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна),
e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net, ORCID:
0000-0002-4135-4345

Lysenko M. S.,

PhD (History), Associate Professor of the
Department of History and Culturology, O. M. Beketov
National University of Urban Economy in Kharkiv
(Ukraine, Kharkiv), e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-4135-4345

Метою статті є характеристика представника громадської організації Костянтина Детлова, його поглядів на післяреформне суспільство і методи перетворень у краї. Розкрито неоднозначна роль людського фактора в прогресивних змінах аграрного сектору. Показано шляхи розвитку сільського господарства й реорганізації в регіоні. Автором роботи вивчено стан сільського господарства Харківської губернії. Досліджено особливості аграрної сфери регіону в порівнянні з іншими губерніями Російської імперії. У статті використані методи порівняльного аналізу, історизму та об'єктивності.

К. Детлова, як члена громадської організації, варто назвати прикладом людини другого плану. На основі його досвіду аналізуються проблеми суспільства др. пол. XIX ст. На підставі архівних документів і його книги автор статті розкрив громадянську позицію К. Детлова. У статті позначені головні форми змін у суспільстві. Землевласник вважав, що сільськогосподарські товариства та з'їзди сільських господарів можуть сприяти успішним перетворенням. Громадські організації та представницькі форуми стали корисною школою обміну досвідом, думками, узгодженості в діях представників українських губерній. По-новому К. Детлов пояснював походження кризи в аграрній сфері. Пов'язував цю проблему з низькою культурою сільського населення, відсутністю належного порядку й дисципліни. К. Детлов характеризував громаду як віджиле явище, яке необхідно замінити на індивідуальний тип господарювання.

Автором статті проаналізовано, що створення сільськогосподарських товариств в українських губерніях, стало важливим засобом у змінах суспільної свідомості населення. Зроблено висновки про передову роль діячів громадських організацій на прикладі землевласника Харківської губернії К. Детлова.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, Харківська губернія, Російська імперія, сільське господарство, модернізація.

The purpose of the article is to characterize a representative of the public organization Konstantin Detlov, his views on the post-reform society and methods of transformation in the region. The ambiguous role of the human factor in progressive changes in the agrarian sector and ways of agricultural development and reorganization in the region are also revealed. The author studied the state of agriculture of the Kharkov province. The features of the agrarian sphere of the region are shown in comparison with other provinces of the Russian Empire. The article uses methods of comparative analysis, historicism and objectivity.

K. Detlov, as a member of a public organization, can be called an example of a person in background. On the basis of his experience, the problems of the society second half of the XIXth century are analyzed. On the basis of archival documents and his book, the author of the article revealed the civil position of K. Detlov. The article outlines main forms of change in the society. The landowner believed that agricultural societies and congresses of farmers could contribute to successful transformations. Public organizations and representative forums have become a useful way of exchanging experience, opinions, coherence in actions of representatives of the Ukrainian provinces. K. Detlov explained the origin of the crisis in the agrarian sphere in a new

way. He linked this problem with the ignorance of the rural masses, the lack of proper order and discipline. K. Detlov characterized the community as an obsolete phenomenon that must be replaced with an individual type of farming management.

The author of the article analyzed that the creation of agricultural societies in the Ukrainian provinces has become an important means in changing consciousness of the population. Conclusions about the leading role of public figures on the example of the landowner of Kharkov province K. Detlova are made as well.

Keywords: agricultural societies, Ukrainian provinces, Russian Empire, agriculture, modernization.

У період після проведення ліберальних реформ у Російській імперії суспільство змінювалось. Особливого значення набуло питання людського капіталу, що став важливою складовою оновлення країни. Перехідний етап супроводжували труднощі, зміни у системі цінностей і свідомості. Нова епоха породила людей іншої генерації. Вони не були «загубленими особистостями», хоча важко називати їх героями свого часу. Актуальним є дослідження людини другого плану. Одним із таких прикладів може служити землевласник Харківської губернії і діяч сільськогосподарського товариства Костянтин Детлов. Він працював управителем у маєтках різних частин Російської імперії. Його особистість, життя і діяльність можуть бути зразком енергійної людини, що втілювала у собі усі складнощі нового етапу у житті країни.

Метою статті є висвітлення образу представника сільськогосподарського товариства. Хронологічні рамки: друга половина XIX ст., пов'язана з життям і діяльністю К. Детлова. Територіальні межі охоплюють Харківську губернію досліджуваного періоду.

Історіографія проблеми. Вищеназвана тема отримала певний розвиток в історичній науці. Літературу з суспільно-політичної тематики варто поділити на такі періоди: до 1917 року, радянський і сучасний. Протягом усіх етапів публікації були присвячені громадським організаціям країни, у тому числі сільськогосподарським товариствам (далі СГТ). Важливе місце у дореволюційній історіографії займають праці, що висвітлювали зміни у аграрній сфері. Їх авторами стали землевласники, агрономи, управителі маєтків, земці, вчені [2; 6; 7; 8; 12]. Значний науковий інтерес викликає книга К. Детлова «Кризис или невежество?», яку автор видав у Харкові [4]. Вона дає можливість зрозуміти погляди і переконання людини другого плану, «пересічного» землевласника. Як вони сприймали ситуацію та зміни в країні. Чому об'єднувались у СГТ, якими заходами сприяли прогресу. У радянській період досліджувалась діяльність тільки центральних СГТ. У сучасній науці простежується інтерес до регіонального виміру історії Російської імперії. Виходять у світ нові дослідження. Однак вони більшою мірою присвячені проблемам аграрної історії [3]. Відомим істориком Російської імперії, що вивчає питання модернізації суспільства, є Б. М. Миронов [9]. Однак у своїх роботах він оглядово подає інформацію про українські губернії. Таким чином, опубліковані праці недостатньо повно розкривають аспекти діяльності аграрних організацій України, життєвий і творчий шлях їх активних членів.

Джерельну базу дослідження складають неопубліковані документи державних архівів Одеської та Харківської областей [13; 14]. Щодо друкованих джерел, використаних автором статті, то до них належать центральна та місцева преса («Земледельческая газета», «Одесские губернские ведомости», «Южнорусская сельскохозяйственная газета»), статистичні та законодавчі збірники [1; 5; 10; 11]. Отже, джерельна база є достатньою для наукового вивчення проблеми.

Харківська губернія досліджуваного періоду мала свої характерні особливості. Визначальну роль у розвитку сільського господарства регіону відіграло поміщицьке землеволодіння. Чисельність поміщиків Харківської губернії у 1905 році досягла 21616 осіб з членами сімей. Це становило 0,7% загальної кількості населення краю [3, с. 11]. За національним складом дана верства була неоднорідною. Українці переважали серед малих та середніх господарів. Винятком варто назвати великих українських землевласників Харитоненків, Кочинів, Капністів. Чисельно домінували землевласники росіяни (Б. С. Щербатов, А. П. Строганова, М. М. Толстой). Однак найбагатшими були німці (Кеніги, Роттермундти, Вейссе). До речі, майже всі вони були почесними або дійсними членами СГТ. Природно, що поступово змінювалась сутність поняття «поміщик». До них належали не тільки дворяни, а й вихідці з інших станів. Селяни здебільшого входили до общини. На 1905 рік до неї належало 93,2% селянських господарств краю [14, ф. 304, оп. 1, спр. 2577, арк. 19]. У Харківській губернії вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес та цукровий буряк. Інші сільськогосподарські культури (картопля, гречка) мали допоміжне значення та займали незначні посівні площі. Цукровий буряк переважно вирощували у Богодухівському, Вовчанському, Охтирському та Сумському повітах. За даними на кінець XIX ст. у Харківській губернії 45,3% поміщицьких господарств велося самим власником. Це свідчить про підготовленість та енергійність місцевих землевласників [2, с. 13]. Методи господарювання дещо відрізнялися у різних повітах Харківської губернії. У Харківському, Вовчанському, Зміївському, Куп'янському та Старобільському повітах використовували постійних і сезонних найманих робітників. В інших повітах переважали відробітки. У регіоні активно розвивались ринкові відносини, у які поступово втягувалося і селянство.

Організація управління поміщицького господарства відповідала типу виробництва. У маєтках, що віддавали в оренду, було декілька співробітників, які спостерігали за роботами в економії. Там, де існувало розгалужене виробництво, функціонував потужний управлінський апарат, подібний до керівництва промисловими підприємствами у містах. Цікаво, що в економіях німецьких власників (наприклад, Л. Є. Кеніга) «менеджерами» ставали здебільшого етнічні німці. Отже, управління набувало більшого професіоналізму. Поступово підвищувались прибутковість поміщицьких

господарств. Основною галуззю у регіоні стало землеробство. Тваринництво було менш розвинутим. Його продукція користувалася здебільшого внутрішнім попитом. Поміщицькі підприємства займалися не тільки вирощуванням сільськогосподарських культур, а й їх переробкою. Поширеними стали цукрові заводи, винокурні, млини. Найбільш рентабельними вважалися господарства, що спеціалізувалися на виробництві зерна та цукрових буряків [8, с. 60]. Отже, для Харківської губернії була характерною змішана система господарства.

У українських губерніях у XIX ст. виникають СГТ як громадські організації. Вони стали проявом суспільної активності, за статутом мали сприяти розвитку сільського господарства. Товариства підпорядковувались міністерству землеробства. У Харківській губернії подібні об'єднання виникають дещо пізно. Так губернське Харківське СГТ організовано у 1880 р., а повітові пізніше. Однак місцеві землевласники приймали участь у суспільному житті через СГТ інших губерній. Наприклад, Одеському, Полтавському, Київському СГТ та філіях загальноросійських об'єднань. До громадських організацій входили землевласники, чиновники, науковці та земці. Прикладом яскравої особистості з активною життєвою позицією можна назвати К. Детлова.

К. Детлов належав до землевласників Харківської губернії. Свого часу він отримав хорошу фахову освіту. К. Детлов був знайомий з культурою Заходу, працював два роки закордоном (Німеччина, Франція, Шотландія). На 1879 рік мав 16 років практики у різних частинах Російської імперії як управитель маєтку та агроном. У себе в маєтку створив багатогалузеве виробництво. Знав близько побут українців, росіян та білорусів. Працював дійсним членом Одеського СГТ, а пізніше зарахований членом–кореспондентом Кобеляцького Полтавської губернії та Харківського СГТ [7, с. 242]. Приймав участь у засіданнях аграрних товариств, писав статті для фахових видань. Як непересічна особистість він не міг бути осторонь тих процесів, що відбувалися. К. Детлов запропонував своє бачення справи та шляхи його вирішення.

Він намагався подати об'єктивну картину сільського господарства держави. Землевласник так пояснював сутність справи. «Сельское хозяйство есть промысел, причем очень сложный и суровый, для которого годятся только закаленные, нравственно и физически крепкие люди, посвятившие время и труд для его изучения. Ныне всякое хозяйство есть коммерческое предприятие, на ведение которого кроме многих личных качеств и знаний нужен еще и капитал. Наши же хозяева в большинстве случаев хозяйничают только потому, что имеют хозяйство, имение. А вовсе не потому, что основательно знакомы с этим промыслом, любят его, верно рассчитали сопряженные с ним прибыли и убытки, чувствуют к нему призвание, располагают нужным капиталом, настойчивостью и энергией для успешного его ведения» [14, ф. 237, оп. 1, спр. 42, арк. 10].

Які шляхи пропонував «герой» нашого дослідження? Важливим він визнавав запозичення закордонного досвіду, у тому числі проведення з'їздів сільських господарів і створення СГТ. Ідея загальноросійських з'їздів сільських господарів прийшла з Німеччини. У цій країні вони засновані ще у 1837 році і виправдали своє призначення. У Європі більш ефективною була робота аграрних громадських організацій. На 1877 рік у Пруссії існувало 1417 СГТ, з них 36 центральних і 1025 місцевих, інші спеціальні. В той же час у Російській імперії функціонувало 59 загальних СГТ і 15 спеціальних. У 1879 році в Росії виділялося у 20 разів менше грошей на потреби аграрних організацій і заохочення сільського господарства, ніж у Пруссії [1, с. 7].

З'їзди сільських господарів у Російській імперії проводились з 1865 року. Перший був присвячений сторічному ювілею Вільного Економічного Товариства і був відкритий у Петербурзі. У подальшому вони організовувались у великих містах держави. Відбувалися такі заходи і в Україні (Київ, Харків). В загальноросійській з'їзд сільських господарів, на якому був присутній К. Детлов, проходив в Одесі (грудень 1878 р.). У ньому приймали участь 150 чоловік. З цього складу половина була представлена поміщиками і управляючими (переважно Правобережної та Південної України), друга половина – вченими, викладачами університетів і аграрних навчальних закладів, а також чиновниками [13, ф. 22, оп. 1, спр. 90, арк. 38]. К. Детлов був представником від землевласників Харківської губернії.

Він певною мірою критикував організацію та проведення таких заходів. Загальноросійські з'їзди сільських господарів, що тривали зазвичай 15 днів, могли б мати важливе значення для прогресу господарства. Потрібно, щоб поставлені питання серйозно обговорювалися. Доповіді заздалегідь не проглядалися організаторами з'їздів. Дискусії мали проходити і у СГТ. Наприклад, готувати повідомлення і рекомендації уряду та земствам. Матеріали завчасно не друкували і не розсилали учасникам заходу до початку обговорення. Слабким місцем стало те, що представники громадських об'єднань іноді один одного не знали; не набули звички громадського обговорення, захоплювалися подробицями, займалися не аналізом, а повідомленнями про місцеві справи. В результаті виходило неповне опрацювання питання. Воно більше нагадувало скаргу, хворобу, стогін, а не правильний діагноз і лікування. Однак були і приємні виключення. Багатьом відомий професор Харківського університету А. Є. Зайкевич зробив дуже цікаву та змістовну доповідь. На жаль, з єдиного агрономічного інституту (Петровська академія) нікого не було на з'їзді. Від сільськогосподарських училищ з'явилися депутати, але вели себе пасивно. В цілому захід виявився корисним, тому що залишилися спогади приємного спілкування і жвавого обговорення проблем.

Які поради при підготовці і проведенні з'їздів, на думку землевласників Харківської губернії, могли

стати своєчасними? Розробка питань повинна попередньо відбуватися у СГТ. Ці організації могли бути діяльними, «живими», так як, наприклад у Прибалтійському краї. Досвід спілкування варто набувати саме в них. Як показав досвід Європи і Америки, це могутній двигун позитивних змін у сільському господарстві. Землевласники та урядові структури приймали активну участь у створенні та підтримці СГТ. К. Детлов наводив висловлювання міністра землеробства Сардинії Кавура. «Я не думаю, що уряд має нав'язувати господарям організацію товариств землеробства і засновувати їх заходами примусовими, але вважаю, що міністр може дати їм багато життя і сили» [6, с. 29]. Цікаво, що робота з'їздів сільських господарів активно обговорювалась у центральній і місцевій пресі [13, ф. 22, оп. 1, спр. 91, арк. 66]. У цілому К. Детлов вважав, що господарство йшло вперед. І чим більше з'їзди займалися питаннями практичних своїх потреб, а не абстрактними міркуваннями, тим швидше був цей поступ. Важливе значення для сільського господарства завжди мали ощадливість і праця. Щоб було побільше діяльних господарів і поменше невмілих і ледачих.

Наступне, на що звернув увагу К. Детлов, це питання аграрної кризи. Діях висловив свої міркування з цього приводу. Чи була криза у сільському господарстві України (у тому розумінні, в якому питання обговорювалось у пресі та суспільстві)? «Кризи не було ... Посіви на Півдні України зменшились, але сіють ретельніше, краще, збирають більше хліба. Вивіз наш доводить, що протягом останніх років врожаю зібрали більше, продали за хорошими цінами і всі добре заробили» [13, ф. 22, оп. 1, спр. 96, арк. 4]. К. Детлов розумів, що «кризою» був низький рівень всього сучасного йому землеробства і безладдя сільського життя.

Цікавими є його погляди на майбутнє країни з точки зору системи землекористування та відносин на селі. Фактично це спори щодо існування общини (а також у подальшому проведення реформи П. Столипіна). Зокрема, К. Детлов так її характеризував. «Община – прекрасная, справедливая по теории, вещь. Но она убивает инициативу, энергию и личность людей, имеющих несчастье к ней принадлежать. Она развивает табунные чувства и понятия в ущерб индивидуальным. Большинство людей, к сожалению, состоит из мелких эгоистов» [4, с. 51]. До речі він міг бути опонентом М. Енгельгарда, автора «Писем из деревни».

Незвичайними є його міркування про общину у Харківській губернії. «Если Ваши глаза умеют оценивать экономическое и духовное состояние населения по состоянию изгородей, пашни, скота, сбруи, одежды и кабаков, – то у Вас не может быть и колебания между взъерошенными деревнями общинников и приглаженными, спокойными хуторами – батькивщинами наших соотечественников. Там бедность и пьянство, – тут домовитость, заботливость, довольство, часто богатство, приобретенное не мироедством, а из самой земли, и гулянки только в праздники или

семеїну радостю» [4, с. 56]. Іноді себе і своє покоління К. Детлов називав «втраченим» через труднощі пореформеного періоду та зміни системи цінностей в суспільстві. Однак він залишався оптимістом, говорив, що працював для майбутніх поколінь.

Іншим важливим питанням, що обговорювалось суспільством, варто назвати шляхи запровадження прогресу. Як його можна було досягнути в реальних умовах тогочасної дійсності? З цього приводу К. Детлов писав, що порядок, освіта і багатство є результатом наполегливої праці. Всі блага, якими насолоджувався європеець, не прийшли даром і без зусиль. «Треба заробити, купити їх ціною праці, багатьох жертв і терпіння. Інакше ще довго сільське господарство буде жебракувати і не діяти. Ніколи і ніде прогрес не починався знизу, з темних грубих мас, а завжди з освічених верств суспільства. Але щоб швидше зрушити цей процес необхідно зробити цю темну масу сприйнятливою. Необхідно її вчити, на перших порах хоч однієї грамоти. Потрібно дати їй можливість виходити зі злиднів, робити їй доступними всі блага життя. Ми ж грамоті не вчимо, а все літаємо у безмежному просторі нових аграрних і соціальних перебудов світу» [11, с. 373].

Отже, громадська позиція К. Детлова варта висвітлення. Він доводив, що працююча людина не знає «туги усамітнення». Навпаки, вона шукає усамітнення для відпочинку і спокійних роздумів. Ідея була висловлена проти старого способу життя деяких поміщиків (полювання, карткові з'їзди та інші розваги колишніх часів). Для вирішення тогочасних проблем необхідно перебудувати життя, спосіб мислення. По-іншому це завдання, на його думку, не розв'язати.

Наскільки особистість та погляди К. Детлова були типовими або унікальними? Ймовірно такий тип господаря не був рідким. Чому ж ми так мало знаємо про таких людей. Влучне пояснення подавав сам землевласник. «Мы, украинские «хлеборобы», редко пускаемся в литературу. Писать некогда даже по предметам нашей специальности. Плуг, коса и конторские счета отнимают столько времени и столько утомляют физически, а столкновения с людьми, которыми распоряжаешься часто и нравственно, что не остается времени, нет спокойствия духа, нет свежести необходимых для литературного труда. Но созовите нас на съезд или собрание, хозяйство на время забыто, все мы охотно высказываемся и говорим» [13, ф. 22, оп. 1, спр. 90, арк. 64]. Доброго господаря поважали і шанували. Приклади людей з такою ж активною життєвою позицією ми знаходимо у «Земледельческой газете».

Таким чином, К. Детлов був активним представником СГТ. Його життєвий досвід та переконання варто назвати прогресивними для свого часу. Для підйому сільського господарства він пропонував засновувати СГТ і проводити сільськогосподарські з'їзди. Надавати їм моральну та матеріальну підтримку уряду і земств, зобов'язати розробляти спеціальні і

технічні питання. Аналізуючи свою багаторічну практику як управителя маєтків і агронома, він рекомендував різні шляхи покращення стану сільського господарства як Харківської губернії, так і країни в цілому. Цікавим є його ставлення до общини. Шляхи досягнення прогресу були їм визначені вірно.

Перспективою подальших наукових розвідок може стати просопографічний портрет землевласників Харківської губернії, які були учасниками аграрних громадських організацій.

Список використаних джерел

1. 'Адрес-календарь сельскохозяйственных обществ', 1902, Департамент Земледелия, СПб.: *Тип. И. Д. Сытина*, 382 с.
2. Головкин, А., 1909. 'Сельскохозяйственные общества Харьковской губернии', Харьков: *Тип. губ. земства*, 136 с.
3. Горбанов, ВВ., 2006. 'Поміщицьке господарство Харківської губернії в др. пол. XIX – на поч. XX ст.', Автореф. дис. ... канд. іст. наук; спец.07.00.01, Харків: *Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна*, 19 с.
4. Детлов, К., 1879. '«Кризис» или невежество?', Харьков: *Тип. М. Зильберберга*, 61 с.
5. 'Ежегодник Южнорусского общества поощрения земледелия и сельскохозяйственной промышленности', 1895, Киев: *Тип. ун-та Св. Владимира*, 286 с.
6. Ермолов, АС., 1906. 'Наш земельный вопрос', СПб.: *Тип. В. Ф. Кирибаума*, 291 с.
7. 'Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского сельскохозяйственного общества Юга России', 1878, Сост. М. П. Боровский, Одесса: *Тип. П. Францова*, 274 с.
8. Мезенцев, ВИ., 1897. 'Доходность частного землевладения в Харьковской губернии', *Харьковский сборник*, Харьков: *Тип. губ. земства*, Вып.11, с.1-248.
9. Миронов, БН., 1999. 'Социальная история России периода империи', В 2 т, Т.2, СПб.: *Изд-во «Дмитрий Буланин»*, 566 с.
10. 'Сборник законов и постановлений для земледельцев и сельских хозяев', 1879, СПб.: *Тип. И. Д. Сытина*, 236 с.
11. 'IV съезд русских сельских хозяев в Харькове', 1875, Одесса: *Изд-во Общества сельского хозяйства южной России*, 684 с.
12. Шаховской, МЛ., 1892. 'Харьковская губерния в сельскохозяйственном отношении в 1891 году', Харьков: *Тип. губ. земства*, 93 с.
13. 'Державний архів Одеської області', Ф.22 Одеське товариство сільського господарства.
14. 'Державний архів Харківської області', Ф.304 Харківське губернське земство; Ф237 Харківське товариство сільського господарства.

References

1. 'Adres-kalendar' sel'skhozajstvennyh obshhestv (Address - calendar of agricultural societies)', 1902, Department Zemledelija, SPb.: *Tip. I. D. Sytina*, 382 s.
2. Golovko, A., 1909. 'Sel'skhozajstvennye obshhestva Har'kovskoj gubernii (Agricultural Societies of the Kharkov Province)', Har'kov: *Tip. губ. zemstva*, 136 s.
3. Gorban'ov, VV., 2006. 'Pomishnye ke gospodarstvo Harkivs'koi gubernii' v dr. pol. XIX – na poch. XX st. (Landlords' farms of the Kharkiv province in the second half of the XIX – at the beginning XXth century)', Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk; spec.07.00.01, Harkiv: *Harkivs'kyj nac. un-t im. V. N. Karazina*, 19 s.
4. Detlov, K., 1879. '«Krizis» ili nevezhestvo? («Crisis» or ignorance?)', Har'kov: *Tip. M. Zil'berberga*, 61 s.
5. 'Ezhegodnik Juzhnorusskogo obshhestva pooshrenija zemledelija i sel'skhozajstvennoj promyshlennosti

(Yearbook of the South Russian Society for the Promotion of Agriculture and Agricultural Industry)', 1895, Kiev: *Tip. un-ta Sv. Vladimira*, 286 s.

6. Ermolov, AS., 1906. 'Nash zemel'nyj vopros (Our land-question)', SPb.: *Tip. V. F. Kirshbauma*, 291 s.

7. 'Istoricheskij obzor 50-letnej dejatel'nosti Imperatorskogo sel'skohozjajstvennogo obshhestva Juga Rossii (Historical overview of the 50-year activity of the Imperial Agricultural Society of the South of Russia)', 1878, Sost. M. P. Borovskij, Odessa: *Tip. P. Francova*, 274 s.

8. Mezencev, VI., 1897. 'Dohodnost' chastnogo zemlevladel'nija v Har'kovskoj gubernii (The profitabilities of private landownership in the Kharkov province)', *Har'kovskij sbornik*, Har'kov: *Tip. gub. zemstva*, Vyp.11, s.1-248.

9. Mironov, BN., 1999. 'Social'naja istorija Rossii perioda imperii (Social history of the Russian Empire period)', V 2 t, T.2, SPb.: *Izd-vo «Dmitrij Bulanin»*, 566 s.

10. 'Sbornik zakonov i postanovlenij dlja zemlevladel'cev i sel'skih hozjaev (Collection of laws and regulations for landowners and farmers)', 1879, SPb.: *Tip. I. D. Sytina*, 236 s.

11. 'IV s#ezd russkikh sel'skikh hozjaev v Har'kove (IV congress of Russian farmers in Kharkov)', 1875, Odessa: *Izd-vo Obshhestva sel'skogo hozjajstva juzhnoj Rossii*, 684 s.

12. Shahovskoj, ML., 1892. 'Har'kovskaja gubernija v sel'skohozjajstvennom otnoshenii v 1891 godu (Kharkov province in agriculture aspect in 1891)', Har'kov: *Tip. gub. zemstva*, 93 s.

13. 'Derzhavnyj arhiv Odes'koi' oblasti (State Archive of Odesa Region)', F.22 Odes'ke tovarystvo sil's'kogo gospodarstva.

14. 'Derzhavnyj arhiv Harkivs'koi' oblasti (State Archive of Kharkiv Region)', F.304 Harkivs'ke guberns'ke zemstvo; F.237 Harkivs'ke tovarystvo sil's'kogo gospodarstva.

* * *